

ИБН СИНО ҚАРАШЛАРИДА РУХ (ҚАЛБ) ТУШУНЧАСИНИНГ ТАСАВВУФИЙ ХУСУСИЯТИ

Бўриев Исроил Исмоилович
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт
институтини ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақола буюк мутафаккирлардан бири Ибн Синонинг илмий ижоди тадқиқига бағишланган. Тасаввуф таълимоти тарихида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган комил инсон таҳлили асосида олимнинг сўфиёна қарашлари ёритилди.

Таянч сўзлар: *Комил инсон, Рух, Материя ва шакл, Метафизика, Дастлабки онг, Муқаддас Рух, "Шифо" ва "Нажот", Инсон, моҳият ва борлиқ.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию научного творчества одного из великих мыслителей Ибн Сино. На основе анализа известных произведений ученого, занимающих особое место в истории суфийского учения освещены взгляды ученого на мусульманскую мистику.

Ключевые слова: *Совершенный Человек, Дух, Материя и Форма, Метафизика, Изначальное Сознание, Святой Дух, «Исцеление» и «Спасение», Человек, Сущность и Бытие.*

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the scientific work of Ibn Sina, one of the great thinkers from. Based on the analysis of the perfect human being, who has taken his rightful place in the history of Sufism, the scientist's Sufi views were illuminated.

Keywords: *Perfect Man, Spirit, Matter and Form, Metaphysics, Korben, Primordial Consciousness, Holy Spirit, "Healing" and "Salvation", Man, Essence and Being.*

КИРИШ

Қадимги даврдан ўрта асрларнинг охиригача инсон муаммосига бағишланган барча таълимотлар орасида Арастунинг "Рух тўғрисида" асари энг етакчи бўлган. Унда файласуф инсон ички руҳий ҳаётининг кўп қирралари, шунингдек, ердаги ҳаёт шакллариининг эволюциясини баён этади. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки донишманд, антик давр фалсафа фанининг ҳақиқий асосчиси ҳам ҳисобланади. Келажакда Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам унга тақлид қилиб, инсоннинг руҳий, ички оламига оид ўнлаб ва юзлаб шунга ўхшаш асарлар яратилган. Ибн Сино ҳам бундан мустасно эмас. Мутафаккир

таълимотида инсоннинг моҳиятини билишда Рух ҳақидаги таълимот устуворлик қилади. Файласуфларнинг инсонни билишга йўналтирилган барча назарий қарашлари рух ҳодисасини ҳал қилишдан бошланган.

Арастунинг "Метафизика" асари ғоялар олами ҳақидаги Платон таълимотини танқид қилишдан бошланиши бежиз эмас. Платон таълимотидан фарқли ўлароқ, у шакл ва материя таълимотини ишлаб чиқади. Бу концепция доирасида рух ва тананинг бирлиги ғоясини асослайди. Рух ва тананинг ўзаро муносабатлари, аслида, материя ва шакл муносабатларининг ифодасидир. Қарашнинг фарқли томони шундаки, дастлабки иккита субстанция тирик мавжудотга нисбатан қўлланилади. Арастунинг рух ҳақидаги таълимоти барча тирик мавжудотларга ҳаёт учун маъно ва мақсад берадиган "энтелехия" ("амалга ошириш") тамойилига асосланади. Рухлар иерархиясида энг юқориси комил инсон руҳи бўлиб, у ҳам ўзгармас ва абадий субстанция - ақл билан таъминланган. Рух орқали Арасту инсоннинг бутун табиий моҳиятини тушунтиради. Шунинг учун Арасту психологияси антропологияни ёки инсон ҳақидаги таълимотни бошлаб берган, ахлоқ ва сиёсат учун асос бўлиб хизмат қилади. Эҳтимол, бу ушбу фанларнинг назарий асосини ҳам ташкил этади.

Немис мутафаккири С. Готтард Афлотуннинг Ибн Синога таъсири ва Ибн Синонинг Дантега таъсири ҳақида : "Ибн Синодан Дантегача аллегорик либосда Афлотун психология" деб номланган мақоласини чоп этди¹. Немис шарқшуносининг фикрига кўра, Ибн Сино Афлотун ва Арастунинг ўрта асрларда ва янги даврда рух назарияси ҳақидаги ғояларини илгари суришда муҳим роль ўйнаган. Унинг сўзларига кўра, Афлотун ва Арастунинг Ибн Синонинг рух назариясига таъсирини аниқлаш мумкин, аммо у уларнинг ғоялари Ибн Сино томонидан жиддий ишлаб чиқилганлигини, кейин улар ўз навбатида Дантега янги шаклда таъсир кўрсатганлигини тушунтиради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ибн Сино ўзининг рух ҳақидаги таълимотида Арасту таълимотининг концептуал асосларига амал қилган, аммо у таклиф қилган концепция ҳақиқий инсон руҳи муаммоларидан ташқарига чиққан. Унинг рух ҳақидаги таълимоти янги муаммоларни юзага чиқариш ва инсон фаолиятининг турли соҳаларида "рух" тоифасининг роли ва вазифаларини тушуниш орқали кенгайган.

Ибн Сино махсус фан — метафизика доирасида борлиқни ўрганишга интилди. Ўша пайтда мавжудлик ҳақидаги бундай ғоя ҳали ҳам ноаниқ, аммо

¹ Strohmaier Gotthard. Platonische Psychologie in allegorischer Verkleidung von Avicenna bis Dante. - Avicenna (Ibn Sina). 2: Wissenschaftsgeschichte. Herausgegeben von Burchard Brentjes. - Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg wissenschaftliche beiträge, 1980/17 (112). Halle (salle) 1980.-P. 51-61.

бу сезиларли тажриба бизга етиб келган ўзига хос методологик ёндашув. Инсон онги борлиқни тушуниш учун жуда кўп ишларни амалга оширди, бу шубҳасиз ҳали ҳам тушуниш қийин. Ибн Синонинг изоҳини тушуниш, шубҳасиз, ҳали ҳам қийин. Ибн Синонинг инсоннинг руҳи мавжудлиги изоҳини тушуниш учун тўғридан-тўғри Гуашонга мурожаат қиламиз. "Тасаввур қилайлик, биздан биримиз дарҳол ва мукаммал шаклда яратилган. Аммо ташқи нарсаларни кўрмаслик учун унинг кўзлари юмилган. У ҳавода ёки бўшлиқда сузиб юрган ҳолда яратилган, шунда ҳам ҳаво унга таъсир қила олмайди. Унинг тана қисмлари учрашмаслиги ва бир-бирига тегмаслиги учун ажратилади. Кейин у ўз борлиги ҳақида ўйлайди ва ўзидан сўрайди. Ҳеч шубҳасиз, у борлигини тасдиқлайди"². Аммо шу билан бирга, у танасининг бирон бир қисми ёки бирон бир ташқи нарса ҳақида гапира олмайди. Гуашон тушунтирганидек, бу ғоя Ибн Сино томонидан тез-тез такрорланади, масалан, кейинчалик у "Ишарат"га келтирилади. Унинг борлиқ ғояси нормал онг орқали тажриба орттиради ва, албатта, бизнинг онгимизнинг ўз предмети сифатида биринчи сезгиси бўлади. Шу билан бирга, тажриба орттириш орқали борлиқ ғояси зарур бўлган ғояни келтириб чиқаради. Борлиқ ғояси зарур нарса бўлиб, у биринчи навбатда руҳда тасаввур қилинади. Гуашоннинг таъкидлашича, "Шифо" китобининг ўхшаш матни уларни онгнинг барча биринчи кузатувларидаги тўпламлар сингари намойиш этади. Аммо шуни айтиш керакки, ушбу тасдиқ юқоридаги иккита ҳолатда бир хил маънога эга эмас. Айни пайтда Ибн Синода бу ғоя асосий ва энг мутлақ детерминизм кузатилади, бу барча контингентларнинг изчил яратилиши ва мавжудлигини англатади³.

Ибн Синонинг фикрига кўра, инсоннинг ақлли кучи на мавҳум кучга, на мавҳум бурчга эга, аксинча, унинг руҳидаги ҳар қандай билим ёки фикр олий меҳрибонлиқнинг аксидир. Устоздан ўрнак олган шогирддек ёки севгилиси билан бирлашмоқчи бўлган ошиқдек, руҳ ўзи пайдо бўлган онг билан бирлашишга мойил. Кўриб турганингиздек, Корбэн нафақат руҳнинг тана билан бирлашишини, балки руҳнинг онг билан бирлашишини ҳам тушунтиришга ҳаракат қилади. Корбэн⁴ нуқтаи назаридан Ибн Синодаги гўзаллик севгида ортади ва бу севгининг асосида руҳ кўтарилиш истагига эга ва бу ердан руҳ ўзини ўзи бирлаштирмақчи бўлган нарсага тўлиқ бағишлаши мумкин бўлган ҳаракат пайдо бўлади⁵. Айтиб ўтганимиздек, Ибн Синонинг ўнинчи онги кўплаб инсон руҳларининг келиб чиқишига сабаб бўлади деб

² Goichon A.-M. La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe Médiévale. P. 21.

³ Ўша асар.С. 22.

⁴ Қаранг. Henry Corbin/ Christian Jambet, ed. Paris: Herne, 1981. P. 119

⁵ Ўша асар.С196..

ҳисоблайди. Шунинг учун онг ва руҳ бирлашган ҳисобланади. Бу руҳлар, ҳар бир осмоннинг битта руҳидан фарқли ўлароқ, бир-биридан фақат сон жиҳатидан фарқ қиладиган шахслардир, лекин улар авлодларига ўхшашдир. Шу асосда инсон онги самовий онг (фаришталар) билан бир хил тузилишга эга. Инсон онгини икки турга бўлиш мумкин: назарий онг ва амалий онг. Агар биринчи онг универсалларнинг моҳиятини ўрганадиган руҳнинг қобиляти деб ҳисобланса, унда амалий онг, аксинча, алоҳида нарсалар билан шуғулланади. Барча қарорлар ва ҳукмлар биринчи онгга тегишли, алоҳида ҳаракатлар ва алоҳида мақсадлар иккинчи онгга тегишли⁶.

Ибн Сино ўзининг "Муршид-ул кифоя" ёки "Меърожнома" ("Юксалиш") асарида инсоннинг келиб чиқишини Аллоҳ яратган пайтдан бошлаб, то сўзловчи (оқилона) руҳ ва ўз ақлида (онгида) эволюцион тараққиётнинг энг юқори нуқтасига етгунга қадар жараёни тасаввуфий контекстида таҳлил қилади. Ушбу икки субстанциялар туфайли инсон моддий оламда етакчи ўринни эгаллайди ва улар орқали олийжаноб мавжудотга айланади. "Трансцендент оламга келадиган бўлсак, бу ерда космик иерархияда энг юқори субъектлар "Дастлабки онг" ("*Ақли аввал*") ва "Муқаддас Руҳ" ("*Руҳулқудс*") деб эътироф этилади"⁷. Улар ўртасидаги муносабатлар инсоннинг қалби ва онги ўртасидаги муносабатлар билан бир хилдир. Муқаддас Руҳ Дастлабки онг даражасидан пастда туради ва унга бўйсунди. Биринчиси барча онглار устидан ҳукмронлик қилади; иккинчиси барча руҳлардан (*арвоҳдан*) олижаноб ҳисобланади.

Инсоннинг кейинги эволюцияси ушбу трансцендент онг билан боғлиқ. Одамларнинг солиҳ ва фазилатли ҳаётга даҳлдорлик даражаси уларнинг фойдали таъсирига боғлиқ эди. Одамнинг қалби маъно излаш учун онгига мурожаат қилса, демак у олимдир, аммо агар унинг онги Дастлабки онгга интилса, у пайғамбарга айланади. Муқаддас Руҳ зарур бўлган (Худо) ва Дастлабки онг ўртасидаги воситачидир. Муқаддас Руҳ орқали инсон Дастлабки онг билан боғланиш ва мақсадларини амалга ошириш имкониятига эга. Асл мақсад эса, юқорида айтиб ўтилганидек, бошқа оламнинг асл бахтига эришишдан иборатдир.

Ибн Сино қарашларида яна табиий эволюция босқичларини намоён қилиш учун мажозий, метафора услубдан фойдаланади, аммо буни ривожланишнинг энг юқори босқичида - инсон қалби ва онгидан бошлаб энг юқори космик субстанцияларга қадар кузатиш мумкин. Дарвоқе, шуни таъкидлаш кераки,

⁶ Ўша асар.С. 197 .

⁷ Ибн-Сина. О душе (фрагмент из «Книги спасения»). / Пер. А. В. Сагадеева. // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX — XIV вв.- М.:Соцэкгиз, 1961.- С. 219-260

Ибн Сино асарларида келтирилган барча аллегорик тасвирлар ва метафоралар ўзининг махсус бадиий услуб ва рамзийликка қарамай, уларнинг мазмуни Ислом дини ақидаларига тўғри келади. Хусусан, иккинчисига кўра, Аллоҳ дастлабки онгни яратиб, уни Одам Ато деб атаган. Ибн Сино иқтибос келтирган Қуръон оятларидан бирида шундай ёзилган: "Парвардигор оламда яратган биринчи нарсаси бу онгдир". Сўнгра у Биринчи Рухни яратди ва уни Момо Ҳаво деб атади. Уларнинг иттифоқидан, гўёки, инсоният ҳамжамияти келиб чиқади. Ҳай ибн Яқзоннинг рисоласини эслайлик. У ерда олий фаришта Жаброил алайҳиссалом Муҳаммад Пайғамбарга ("Меърожнома"дан) ҳамроҳ бўлганидек, фаолиятли онг оқсоқолни Парвардигорнинг олий моҳиятини англаш йўлида олиб боради.

Ушбу иерархияда "Муқаддас Рух" нуқта билан рамзий маънога эга; башорат - чизиқ билан; пайғамбарнинг вазифаси - текислик билан; таклиф (яъни пайғамбарнинг васиятлари) - субстанция (жавҳар) билан; одамлар жамоаси (миллат) - тана билан ҳамоҳанг. Бинобарин, ҳамма нарсанинг бошланиши нуқта ва ҳамма ишларнинг бошланиши "муқаддас рух"⁸дир, - деб хулоса қилади Ибн Сино. Нуқта ҳукмронлиги барча мавжудотларга тегишлидир, бу муқаддас рухнинг барча онглари устидан ҳукмронлигини англатади. Ибн Сино коинот ва инсоннинг келиб чиқиши ва унинг ижтимоий градациясини талқин қилишда астрологик ва математик рамзлардан фойдаланиши унинг ўрганилаётган соҳаларни табиий илмий тушунтиришга содиқлигидан далолат беради.

Ибн Сино инсон генезиси муаммосини қайси позициядан – табиий-фалсафий ёки илоҳийлик нуқтаи назардан қарамасин – детерминизм ва эволюцион ривожланиш тамойиллари барибир уларнинг асосий негизни ташкил этади. Ибн Сино инсоннинг келиб чиқиши билан бир қаторда рухнинг табиати ва фаолияти билан инсоннинг моҳияти, ҳаёти мазмуни ва тақдири, шахснинг ўзлигини англаш масаласи, шунингдек, ўлим ва ўлмаслик масалалари каби муҳим антропологик муаммоларни ҳам боғлайди.

Моҳият ва мавжудлик масаласи Ибн Синонинг бутун онтологик назарияси ва фалсафасининг кулминацион нуқтасидир. Борлиққа етакчи ўрин ажратадиган анъанавий мумтоз талқиндан фарқли ўлароқ, Ибн Сино моҳиятни устувор деб ҳисоблаган. Ва бу моҳият инсоннинг қалби бўлган. Айнан шу субъектив руҳий субстанция нарсаларнинг табиий оламини рухлаштирган ва уларни ҳаётга татбиқ этган, уларни мавжудлик билан таъминлаган. Рухнинг моҳияти унинг табиатидан келиб чиқади, Ибн Сино инсондаги энг олий

8 Қараңг. Ибн Сино. Муршид-ул-кифоя. Осори мунтахаб. Ҷ. 2. - Душанбе, 1983.- С. 155.

тамоийил бўлган номоддий, абадий субстанция сифатида тавсифлайди. Бундан ташқари, инсон қалбининг субстанцияси - бу ягона бутун шаклланишдир, "бу ҳақиқатан ҳам ўзингизсиз".⁹ Бу ўша ҳақиқат, у орқали инсон инсонга айланади, ўзини ва атрофидаги оламни англайди. Инсон ўз руҳидан бошқа ҳамма нарсага шубҳа қилиши мумкин.

Ибн Сино доимо инсон руҳининг келажакдаги тақдирига мурожаат қилади. Бахтиёр руҳларнинг моҳияти (фазилатли руҳлар) ўз индивидуаллигини йўқотмайди, яна чироқлар ва зарур муҳаббатнинг чиқиши ҳаракатига тушади ва Ибн Сино дунёсини мукаммаллаштиради. Инсон руҳининг келажак тақдири ва абадийлигини кўриб чиқиш билан боғлиқ ҳолда, арастучилар анъаналари ва кейинги рисоалар ёки афсонавий асарларни англаувчи классик асарлар ўртасида узлуксизлик мавжуд. Кейинги рисоаларда "фош қилувчи" нинг эзотерик маънодаги қаби изоҳи бор, лекин катта ўзгаришлар йўқ, деб таъкидлайди Л. Гардет¹⁰.

Француз тадқиқотчисининг эътиборини энг кўп жалб қиладиган нарса - бу руҳнинг пастки дунёга кириши. "Шифо" ва "Нажот" қисмларида руҳ ва тананинг ўзаро боғлиқлиги таъкидланган. Руҳ тана учун бўлгани қаби, мукаммаллиқнинг ўзаро муносабатларига кўра ҳам тана руҳ учундир. Гардэ руҳ учун танага кириш зарурат, шубҳасиз ўткинчи, аммо муваффақиятли деган хулосага келади. "Ишарат" бу ўзаро боғлиқлик алоқаларини маълум даражада заифлаштиради, аммо шуни таъкидлаш керакки, тана руҳнинг воситаси бўлиб, уни маънавий табиати фойдасига ишлатиши керак. Ва шунинг учун "Қуш ҳақида" ҳикояси ва "Руҳ ҳақида" шеъри бошқа руҳнинг танага кириши ҳақида тўхтаб туриш ёки йиқилиш қаби гапирмайди.

Гардэнинг фикрига кўра, "Руҳ ҳақида" шеъри жиддий муаммо туғдиради. Нима учун руҳ энг баланд чўққидан энг паст нуқтага, тоғнинг пойига тушиши керак? Нима учун у танада тузоққа олинган эди? Шуни эслатмоқ керакки, руҳ танаси билан бирлашиши туфайли индивидуалдир. Ва тана руҳнинг мавжудлигининг сабаби эмас: на фаол сабаб, на "қабул қилувчи" сабаб, на расмий сабаб. Аммо сиз уни "тасодикий", ён сабаб деб аташ мумкин. Эҳтимол, тана ва тасодикий ҳодисалар аралашмаси руҳнинг сабабидир. Руҳ тана учун, унинг мукаммаллигини, ундаги шаклини топади деган маънода (лекин Арасту-томистик маънода муҳим шакл эмас). Шубҳасиз, Ибн Сино қандайдир "жисмоний шакли"ни кўрсатади. Аммо фақат маънавий руҳ инсон танасига

⁹ Ибн Сина. Указания и наставления. Т 1,- С 273.

¹⁰ Gardet Louis. Réflexions sur un thème Avicennien. - Mélanges d'orientalisme offerts à Henri Massé. - Téhéran: Imprimerie de l'Université, 1963. P. 151 - 159.

ҳаёт беради. Ва ўз навбатида, тана руҳ учундир. Гардэнинг айтишича, афсонавий ҳикоя ёки шеърга ишончли ҳукм чиқариш қийин. Бу ерда масал ва шеърӣ метафора қоидалари билан ҳисоблаш керак. "Руҳ ҳақида" шеърининг биринчи мақсади – руҳнинг танадан озод бўлишини тараннум этиш, унинг сабаби ўлимдир. Сўнгра, "Қуш ҳақида" ҳикоясида мутафаккир бу дунёда билимларни жорий этувчи имконият ва мавжуд шарт-шароитларни кўрсатиб беради. Айни пайтда, агар Ибн Сино ушбу озодликни ва ушбу имкониятни "Шифа" ва "Нажат" да тасвирламоқчи бўлса, унга бошқа тасвирни танлаш илҳомида ҳеч қандай ўзгаришсиз осон бўлар эди.

Ибн Сино ўзининг "парвоз қилувчи одам" назариясида руҳнинг мавжудлиги ва моҳиятини асослашда, инсонни ҳақиқатдан ақлан мавҳумлаштиришга ва мажозий маънода ўзини "дарҳол яратилган ва тўлиқ яратилган, аммо у кўздан маҳрум, ташқи олам предметлари ҳақида фикр юритишдан маҳрум, у ҳавода ёки бўшлиқда осилган ҳолда, шундай қилиб, ҳаво барча аъзолар алоҳида ва бир-бирига тегмаслиги ҳис қила олмаслигини тасаввур қилишни таклиф қилади. Кейин ўйлаб кўринг: инсон ўз моҳиятида мавжуд эканлигига шубҳа қилмасдан, ўз моҳиятининг мавжудлигини ўрнатиши ва шу билан бирга унинг оёқ-қўллари, ички қисмлари, юраги, мияси ва ташқи қисмларининг мавжудлигини ўрнатмаслиги мумкинми? Бундан ташқари, у ўзининг моҳиятини белгилайди, лекин унда узунлик, кенглик ва чуқурликни ўрнатмайди. Агар бу ҳолатда ҳам унга бир қўлни ёки бошқа бирон бир аъзони тасаввур қилиш мумкин бўлган бўлса, унда ҳам у ўз моҳиятининг бирон бир қисмини ва ўз моҳиятидаги шартларни тақдим этмаган бўлар эди.

Бинобарин, унинг мавжудлиги аниқланган моҳият, бу одамнинг танаси ва унинг органларидан фарқ қилганлиги билан тавсифланади. Шунда кимда-ким ўрнатса, руҳнинг мавжудлигини танадан бошқа нарса сифатида ёки ундан ҳам кўпроқ, танасиз ҳолда ўрнатиш учун воситага эга"¹¹. Ҳар сафар, Ибн Сино таъкидлаганидек, инсон ўзининг инсоний моҳиятини акс эттирса, шу туфайли у инсон деб ҳисобланса, биринчи навбатда унинг мавжудоти ақлга келади. Аммо мулоҳаза юритиб, агар унинг қўли, оёғи, танаси, боши, ташқи аъзолари бўлмаса, кўрсатилган моҳият барибир йўқолиб кетмаслигига ишонч ҳосил қилади. Нафақат ташқи, балки тананинг ички органлари, масалан: мия, юрак, жигар ва бошқалар ҳам инсоннинг моҳиятини ташкил этмайди.

Агар Арасту озиқлантирувчи, ўсувчи ва сўнувчи куч барча мавжудотларда мавжуд деб таълим берган бўлса, Ибн Синонинг фикрича ўсимлик руҳи табиий танага тегишли, чунки у пайдо бўлади, ўсади ва озиқланади. Ибн Сино ўсимлик

¹¹ Ибн Сина. Книга о душе. Избр. философ, произ. М. «Наука» 1980. • С. 393 - 394.

руҳининг қуйидаги уч кучдан: озикланиш, ўсиш ва кўпайишдан иборат мукаммал йўллари борлигини баён этади. Ҳайвонларнинг руҳи ихтиёрий равишда ҳаракатланадиган табиий танага тегишли. Мослик ёки мос келмаслик тушунчаси билан ҳаракат қилиш ёки ҳаракатни тарк этиш кучига эга. Ҳайвонларнинг руҳи икки турга бўлинади: импульсив ва ҳаракатланувчи. Маълумки, Ибн Сино инсон руҳини ўрганадиган учинчи қисмни диққат билан изоҳлаган. Инсон қалби моддий бўлмаган субстанция ва у онгнинг қабулхонасидир. Ибн Синонинг фикрича, тана ўлиши билан руҳ ҳалок бўлмайди, зарар ҳам кўрмайди, оқибат сабабга боғлиқ бўлгани каби, у танага боғлиқ эмас, у тафаккур ва изланиш орқали мавжудотларнинг ҳақиқатини ўрганади.

Фойдалинган адабиётлар (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиб қолиши керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 107 бет.
http://el.tfi.uz/images/Tanqidiy_tahlil.compressed_ad4e1.pdf.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги «Диний – маърифий соҳ фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ 5416-сон фармони // <https://lex.uz/docs/3686277>.

Монография, китоб, рисолалар

1. Болтаев, М. Н. Ибн Сина – выдающийся философ средневековья / М. Н. Болтаев. – Москва, 1983. – 48с.;
2. Болтаев М. Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн- Сины и его школы. - Душанбе: Ирфон, 1965 - 600 с.;

Диссертация ва авторефератлар

1. Каримов Э.Э. Суфийские тарикаты в Центральной Азии XII - XV вв.: Дисс... док.ист.наук. -Тошкент, 1998
2. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятлари. Фалсафа фанлари д-ри... дисс. – Т.: 2009. – 40-50 б.;